

Kapitalisme og ånd

Om Luc Boltanski & Eve Chiapellos *Le nouvel esprit du capitalisme* (1999)

v. Anders Fogh Jensen

”Kapitalismen er i mange henseender et absurd system”, lyder det fra den franske sociolog Luc Boltanski og hans noget yngre spanske kollega, Eve Chiapello, i deres mursten, *Le nouvel esprit du capitalisme* (Kapitalismens nye ånd) fra 1999. Kapitalismen er ikke identisk med markedsøkonomi, den er en organiseringsmåde, der bygger på og betjener sig af markedsøkonomi. Imidlertid har kapitalismen som system ingen mening, den lover ikke noget, den er alene ”et krav om ubegrænset akkumulation med formelt set fredelige midler”.

Det spørgsmål, de to sociologer stiller sig, er da: Hvis kapitalismen er absurd, hvorledes kan den da fremstå som meningsfuld? Hvordan kan et system, der ikke har lighed, sikkerhed, frihed eller fremskridt som sit erklærede mål, men alene den blotte akkumulation, hvordan kan et sådant system fremstå legitimt? Hvorfor bliver det ikke omstyrtet?

Til at besvare dette spørgsmål introduceres det weberske begreb om en kapitalistisk ånd (Geist/esprit) i pluralis: Kapitalismen har gennemløbet forskellige faser; disse faser er ikke blot organiserings- og produktionsfaser, de er også ånds- og rationalitetsfaser. Svaret på, hvorledes kapitalismen fremstår som meningsfuld, skal søges i tidsånden.

20 år forinden havde Jean-Francois Lyotard i *La condition postmoderne* opridset en beslægtet legitimitetsproblematik, nemlig hvad angik viden. Efter at de store fortællinger er blevet utroværdige, hed det, står vi nu i en situation, hvor en given viden ikke kan begrunde sig i noget overordnet (som f.eks. fremskridtet eller frigørelsen), men må henvise til mere lokale referencerammer. Nå ja, tilføjede Lyotard, der er lige en generel fortælling om ”performativitet”, der tilskriver sandhed til det, der yder mest. Den fortælling virker stadig. Sammenblanding af ydelse og sandhed får filosofisk vind i sejlene med pragmatismens genkomst, og den passer som fod huse i legitimeringen af et markedsbaseret uddannelsessystem.

Boltanski & Chiapellos diagnose er lidt af samme karakter. Nutiden er en blanding af en fragmentering eller en decentralisering af den overordnede styring og en styring gennem krav om performans. Disse to styreformere lader sig forene i projektorganiseringsform. Men før det kom dertil, har kapitalismen gennemløbet nogle faser, hvor den legitimerede sig i forhold til nogle overordnede fortællinger. Den absurde kapitalisme har i sine forskellige faser formået at vise, at den var overensstemmende med det, tidsånden opfattede som legitimt.

Legitimering af den absurde kapitalisme

For at fremstå legitim må kapitalismen ifølge Boltanski & Chiapello kun overbevise om følgende:

- a) den må kunne motivere og engagere mennesker til at arbejde for at akkumulere
- b) den må vise, at den er den organiseringsform, der fører til det fælles gode
- c) den må vise, at den skaber sikkerhed

Ingen af de tre ting ligger i kapitalismens eget rationale; det dikterer blot akkumulation.

Hvordan kan den vise det? Hertil har kapitalismen et mangfoldigt repertoire af strategier:

- Den kan vise, at den altid allerede har været der. At den er naturlig eller nødvendig.
- Den kan opstille sine egne tests og bestå dem

- Den kan hente sin legitimering udefra. Den kan hente hjemmel i religiøs mening, eller den kan vise, at den realiserer de gældende politiske dagsordener.

- Den kan henvise til at alternativerne til kapitalismen er værre.

Og måske det mest effektive og fascinerende:

- Den er så fleksibel, at den kan inkorporere sine modstanderes synspunkter og gøre dem til sine. For eksempel har den overtaget et marxistisk program om kobling af arbejde, produktion og nationalregnskab og gjort det til sit. Og da fascismen og kommunismen efter anden verdenskrig stod klar med statsapparater, begyndte kapitalismen at lave stat i markedsmode. Kapitalismen har den særlige overlevelsessevne at indrette sig efter kritik ved på markeds måden at lave det, kritikken fortæller den ikke er.

Hvad er det for et subjekt 'kapitalismen' eller 'kapitalismens ånd', der her henvises til? Hvem er det der legitimerer? Det er ikke bare lobbyister og politikere, det er den almene rationalitet – logikken i, hvad Durkheim kaldte 'de kollektive repræsentationer'. Liberalisme er f.eks. ikke blot et træk hos dem, der i deres egen selvforståelse forstår sig som liberalister, det er at nogle givne argumenter for den fornuftige styring (interessestyring) er blevet gyldige.

I fransk filosofi skal historien helst have tre faser. Det har den også hos Boltanski & Chiapello, der dog må dele både den første og den sidste fase op i to:

Fra det 16. til det 19. århundredes industrielle gennembrud udgjordes tidsånden af et religiøst-utilitaristisk tankesæt. Det var Webers tese, at protestantismen i det 16. og 17. århundrede havde øget vækstbetingelserne for kapitalismen, fordi prædestinationstesens førte til, at mennesker blev optaget af at bevise i det dennesidige, at der var indlagt et tegn i dem om at de var prædestinerede til frelse. Dette kunne bevises (men altså ikke ændres) gennem duelighed, arbejdsomhed og flittighed i det jordiske.

Samtidig hævdedes der at være et stigende problem med at holde alle syv dødssynder (hovmod, dovenskab, utugt, frådseri, vrede, misundelse og gerrighed) i ave, og efterhånden gaves efter på den mildeste af dem for at sikre overholdelsen af de øvrige: Gerrigheden. Kombineret med viljen til frembringelse af tegn på prædestineret frelse skiftede gerrigheden betydning fra last til dyd. Idet gerrigheden gaves fri som en dyd blev kapitalismen teologisk bestemt, og efterhånden til samfundsmæssig natur.

Kapitalismen lånte altså i sine første faser mening i en religiøs ånd. I løbet af det 18. århundrede leveredes politisk-filosofisk begrundelse for at kapitalismen også skabte det fælles gode. Først i form af Adam Smiths tanker om en usynlig hånd, der fordelte de individuelle rigdomme gennem udveksling, og senere i en utilitaristisk variant, hvor den samlede godmaksimering hævdedes at gå gennem det enkelte individs maksimering af sine egne goder. Gerrigheden blev optimeringsprincip.

Men hvad med sikkerheden, hvordan viste kapitalismen at skaffede sikkerhed? Derved, at den der skabte sig en forretning og blev rig derpå, sørgede for sikkerhed for sig selv og sine nærmeste.

I anden halvdel af kapitalismens første åndsfasen, går vi ind i industrialiseringen henimod og i det 19. århundrede. Her var det borgeren, ingeniøren, iværksætteren, der starter egen virksomhed og omdannede den til familievirksomhed. Han hittede på opfindelser og var en driftig handelsmand, industriens ridder.

Hvorledes legitimerede kapitalismen sig her? Ja, det var stadig tydeligt, at akkumuleringen af individuel rigdom bragte individuel sikkerhed, og at det kapitalistiske

system derfor var det sikkerhedsbringende system. Herudover føjede to andre legitimationer sig til:

Industriridderen var historiens krumtap. Han skabte fremtiden indenfor videnskab, teknik og industri. Carlsberg var f.eks. med til at udvikle og afprøve gæret, og det kom samfundet som helhed til gode. Ud over at bidrage med fremskridt bidrog industriridderen også til almenvellet gennem sin velgørenhed.

Men hvad med motivationen? Her lavede kapitalismen et af sine smarte tricks med at opstille en legitimitetstest, som den efterfølgende selv bestod: Succes defineredes som selvrealisering og individuel succes. Det system, der kunne give mulighed for succes var følgelig legitimt. Kapitalismen gav netop mulighed for enkeltmandsbedriftens succes, ergo var den legitim. Og når en kunne gøre det, kunne alle realisere sig selv i kapitalismen. Denne argumentationsform eksisterer stadig i bedste velgående ved fremstilling af galionsfigurer for den amerikanske drøm, som f.eks. vor egen Lars Larsen.

Kapitalismen gik ind i sin anden åndsfasen, der dækkede ca. 1930-1960, ved at en ny magtfaktor fødtes i addition til den besiddende: den *placerede*. Firmaets mand, der gjorde alt for firmaet for at få det til at vokse. Hans metoder var beregning og maskinstyring ad modum Taylor.

Kapitalismen viste nu, at den gav mulighed for selvrealisering i det magtfulde job. Den viste, at den bragte sikkerhed gennem planlægning, kalkulation, rationalitet, der muliggjorde at foregribe fremtiden. For det tredje bidrog den til det fælles gode ved i) at bidrage til udviklingen af produktionsmidlerne, ii) at distribuere konsum i det voksende velfærdssamfund og iii) at udvikle arbejderne gennem arbejdet – en udvikling til moralsk subjekt og forbrugersubjekt.

Endelig tilføjedes en ny form for selvlegitimering, som kan genkendes fra totalitære styre: Den, der ikke anvender al magt i egen tjeneste men behersker sig, viser, at han er i det almene tjeneste. Kapitalismen gjorde det ved at vise, at det ikke kun var de magtfulde, der fik glæde af kapitalismen, men alle der bidrog til den: Den der arbejdede i firmaet sikredes velfærd og pension.

Vi befinder os herefter, dvs. fra ca. 1960, i kapitalismens tredje åndsfasen.

Med kapitalismens anden ånd og de ansatte direktører og administrationscheferne fødtes ledelseslitteraturen. I 1910'erne udkom Fayol i Frankrig og Taylor i USA som nogle af de første indenfor denne genre. Ledelseslitteratur er optaget af at kritisere samtidige eller fortidige styremåder. Og, hævder Boltanski & Chiapello, i denne kritik af irrationel ledelse tildrager de sig derved den funktion at legitimere det kapitalistiske system som rationelt.

Ser man på 1960'ernes ledelseslitteratur, så kritiserede den ingeniørlederen, der kom nedefra og derfor manglede overblik. De kritiserede sammenblanding af familieejede og direktion – og i det hele taget hjemmets logik i virksomheden, der gik under navne som 'nepotisme'. De kritiserede bureaukratiets perverse effekter, eksamenspapiret som nøgle til ansættelse, og ancienniteten som advancementets rullebånd. I stedet måtte der objektive målinger til: Ledelsen måtte udvælges efter resultater. Der måtte opstilles kriterier og mål samt laves planer for karrierestyring. Ledelsesrationaliteten påpegede irrationaliteten i bureaukrati og regler. Den ville objektivere og måle.

Endelig problematiserede ledelseslitteraturen fyringer: Hvorfor, hvornår og hvordan fyrer man? Det tema er nærmest forsvundet i 1990'erne, hvor 1970'ernes og 1980'ernes økonomiske kriser har gjort afskedigelser til hverdagskost, eller, til noget der foregår samtidigt med ansættelsen under navne som projektansat, vikar eller free lancer.

1960'ernes ledelseslitteratur havde den fordel, at den ikke behøvede at slå knuder på sig selv og vikle sig ind i paradokser for at motivere og retfærdiggøre kapitalismen som det for sikkerheden og almenvellets bedste. Den skrev i en tid, der organisatorisk endnu hørte planorganisationen til, og kunne således henvise til en planlægningsrationalitet, også når det angik udvikling.

De objektive kriterier kunne motivere arbejdere og ledere til at yde noget. Virksomheden bidrog ved sin objektivitet til det fælles gode ved at organisere arbejdet efter objektive kriterier, og hvorved den også tog sig ud som en god model for demokratiet. At virksomheden var uundværlig i opbygningen af velfærdsstatens fælles goder var uden for tvivl.

Sikkerhedsmæssigt retfærdiggjorde kapitalismen sig gennem virksomhedens karrieresikring: Gennem planlægning sikrede virksomheden, at den kunne beholde alle ansatte, at de ville kunne få fremtidige opgaver og advancement i virksomheden, og at fyring kun sattes ind overfor fejl. Sikkerheden sikredes også gennem en redistribution mellem generationer, således at de unge, effektive, der fik mindre løn i begyndelsen, ville få mere løn senere, så at forbruget kunne stige støt gennem livet. Individet blev af kapitalismen tilbudt en dobbelt sikkerhed: på arbejdsmarkedet tilbød den sikkerhed for karriere og fremtid, og udenfor arbejdsmarkedet trådte den en velfærdsstat til, der var muliggjort og opretholdt af kapitalismen.

Netop sikkerhedsbegrebet bliver 1990'ernes store problem. I en verden, hvor omstilling, mobilitet og fornyelse er blevet afgørende konkurrenceparametre, kan garantier ikke længere gives. Derfor må sikkerhed retematiseres i termer af risiko, fleksibilitet, mobilitet og frihed, for at legitimere kapitalismen.

Virksomheder og organisationer kan i stadig mindre grad tilbyde fastansættelser, fordi det går ud over fleksibiliteten og må derfor betjene sig af projektansættelser, ad hoc ansættelser, vikariater, free lancere osv. I et sådant system bliver det afgørende for individet at sikre, at det selv er tiltrækningsværdigt, for at det kan koble sig på nye projekter. Det bliver derved en del af livet i den projektstrukturerede kapitalisme, at man hele tiden arbejder i projektet med øje for det næste projekt.

Den sikkerhed kapitalismen tilbyder i projekter og midlertidige ansættelser består i at øge sandsynligheden for at den hyrede får et projekt bagefter. Ikke nødvendigvis her, men så et andet sted. Med andre ord kan sikkerhed ikke længere være, at det samme består. Sikkerhed består i at kunne finde noget andet. Hertil introduceres termen 'employabilitet'. Employabilitet er den grad hvormed et individ kan tiltrække nye projekter. Virksomheder kan nu blandt individer – der ikke længere kan forvente en ansættelse – tilbyde en midlertidig ansættelse, der vil sikre individet, at det holder sig i gang og øge dets employabilitet. Ja, virksomheder kan ligefrem konkurrere om de gode projektarbejdere ved at fremvise, at folk, der har været med i projekter hos dem, har en lav gennemsnitstid inden næste projekt et andet sted.

Omvendt: Set i det lys, at arbejde er employabilitetsforøgende, kan løn, pension, arbejdslokaliteter og -redskaber betragtes som overbetaling. Den struktur, der i ekstrem grad finder sted i kunst-, film- og teaterbranchen, er nu ved at sprede sig til hele samfundet. Organisationer kalkulerer med en vis grad af gratis og under alle omstændigheder projektansat arbejdskraft. Offentlige bevillinger og priser på produkter sættes derefter.

Managementlitteraturen er samtidig medkonstruktør og produkt af denne struktur. Presset af konkurrence prioriterer virksomhederne fleksibiliteten, og managementlitteraturen idealiserer den. Boltanski & Chiapellos pointe er, at denne

litteratur er en nøgelfaktor i kapitalismens selvlegitimering i nutiden. Produktionen bliver mere fokuseret på efterspørgslen (pull-orienteret), den må derfor hurtigt kunne omstille sig eller flytte. Dertil må den være slank (lean): Lager og faste aftaler er klodser om benene.

I omstruktureringen af kapitalismen udliciteres motivationsproblemet til individet. Man mobiliserer individer og forventer, at de motiverer sig selv. Man udliciterer kontrollen til selvkontrol: Et projekt er en samlet opgave, der skal løses af et individ eller en gruppe, uden at de har fået stukket en plan i hånden. Det kræver at de selv finder en måde og kommer tilbage med et resultat. Ellers forringes deres chancer for nye projekter.

Når kontrol hviler på selvkontrol, når tidshorizonten er kort og garantierne ikke-eksisterende, er det vigtigt at individerne selv har noget på spil. De må med andre ord være motiverede, ellers er de farlige; manglende motivation kan resultere i et dårligt projekt. Tillid kommer i centrum, når kontrol er udliciteret, og det bliver derfor afgørende at være tillidsvækkende, at vise sin motivation og sit engagement, eller som det hedder, at man er 'committed'.

Managementlitteraturen er, sammen med forskellige former for netværksteori, med til puste mening ind i den absurde kapitalisme, der på nye præmisser formår at fremstå motiverende, frihedsskabende og sikkerhedsskabende. Systemet fremstilles som et ultimativt frihedssystem, ingen er bundet af noget og alle må cirkulere; ja, man kontrollerer ikke længere som på fabrikkerne. Motivationen er udliciteret til individer; man mobiliserer dem og forventer, at de motiverer sig selv. Arbejdet er sikkerhedsbringende: Ved at arbejde øger man sandsynligheden for at få nye projekter.

Demonstrationerne i Frankrig i foråret 2006 skal ses i lyset heraf: For at få flere unge i arbejde må man gøre det mere fleksibelt at ansætte dem. Man foreslår derfor at afskaffe deres rettigheder i forbindelse med fyring. Studenter råber vagt i gevær: grundlæggende rettigheder er ved at blive nedlagt, f.eks. ret til kun at blive fyret med varsel. Sikkerheden eroderer. Men loven er netop et forsøg på at frembringe sikkerhed, fordi kontakt med arbejdsmarkedet er den eneste sikkerhedsfaktor, man kan tilbyde, hvis virksomhederne skal kunne klare sig i konkurrencen. Demonstrationerne reagerer på et tilbageskridt. Men den kritik er forældet, for kapitalismen er allerede et andet sted.

Kritik

Når kapitalismen omdanner sig, forælder den kritikken. En kritik, der retter sig mod eksklusion fra arbejdsmarkedet er ikke længere en potent kritik, fordi problemerne har ændret sig. Nu synes det væsentligste problem at blive, at individerne konkurrerer om at underbyde hinanden i de garantier, som fagforeningerne havde sikret: Man konkurrerer om at acceptere nedgang i løn og sikkerhed, for dog at få noget at lave. Det værste er ikke at blive udnyttet, det værste er ikke at blive udnyttet. Eksklusionens binaritet er erstattet af udnyttelsens gradforskelle. Netop derfor må en kritik af kapitalismen nu rette sig mod udnyttelsesformer *indenfor* arbejdsmarkedet, og de eksklusionsmekanismer, der følger heraf.

Boltanski & Chiapello tilbyder nu også en kritikhistorie, og de deler kritikken op i to: En social (moralsk) og en æstetisk, hver med to grundformer:

Den æstetiske kritik af kapitalismen har påpeget, at den var affortryllende og skabte inautenticitet, f.eks. at den skabte en reklameverden af løgn og nogle falske behov. Den har for endvidere været en kritik af en undertrykkelse af frihed, autonomi og kreativitet i den industrialiserede verden, f.eks. som teknologikritik.

Den sociale kritik har gået på, at kapitalismen frembragte elendighed og fattigdom, f.eks. urbanisering og underbetalte fabriksarbejdere. Den kritik krævede mere lighed. Den har endvidere været en kritik af den egoisme, som kapitalismens hævdedes at frembringe.

Den tidlige Marx, der fokuserede på fremmedgørelse, begyndte i den æstetiske afdeling, men bevægede sig efterhånden over til en social kritik.

Set ud fra disse 2 x 2 kritikker, står det klart, hvorfor der kan komme uro i gelederne. En æstetisk kritik, der kræver individets autonomi og frihed til at være sig selv, går frontalt imod den sociale kritik af egoisme og krav om lighed. Under 68-demonstrationerne udmøntede det sig i en latent strid mellem studenter og arbejdere.

Kapitalismens vigtigste overlevelsestræk er, at den kan omdanne sig, og at den kan udnytte kritikken til dette formål. Kritikken peger nemlig på det, som kapitalismen mangler, hvad den kunne være eller hvad den kan blive til. Den sociale kritik blev indfriet som velfærdsstat, kvaltes i forbrug. Men hvad med den æstetiske kritik?

Kapitalismen gav sig til at lave det, som den æstetiske kritik påpegede, at den manglede. Den manglede autenticitet – ergo lavede den autenticitet på kapitalismemåden: autenticitetsvarer. Classic, original, oprindelighed, customization og rejser hen hvor ingen har været før. Den blev kritiseret for at låse individer fast – ergo lavede den projektstruktur og fleksibilitet.

Det politiske pres, som hierarkierne kom under i løbet af 1970'erne, og det økonomiske pres, som virksomhederne kom under i begyndelsen af 1970'erne og op gennem 1980'erne har sammen skabt netværksbaserede organisationer der arbejder i projekter. Her er sociale kompetencer en afgørende konkurrenceparameter, fordi det gælder om at kunne kommunikere sine evner og attraktiver, at koble sig på og skabe netværk, at koble sig af, at vække tillid og udvise engagement, hvis man vil være med i projekter.

Kapitalismens argeste kritikere op gennem 1970'erne er nu ansat som konsulenter i kapitalismen. De er veluddannet arbejdskraft, for de kender projekt- og netværksorganisering fra deres tid som kapitalismeomstyrtere.

Boltanski & Chiapello demonstrerer meget overbevisende, hvorledes kapitalismen har omformet sig, og hvorledes traditionelle kritikformer følgelig er blevet forældede. En aktuel kritik må tage hensyn til ad-hoc-organiseringen og følgelig at udnyttelse er blevet noget, man kæmper om. Den må således foreslå rammer hvor indenfor projekt- og netværksorganiseringen kan forløbe uden at ødelægge individerne i deres konkurrence med hinanden. Det er en stor opgave for kritikken.

Hvad Boltanski & Chiapello måske kan anklages for, er at sætte kapitalismen lige lovligt meget i centrum for kulturen. Måske forholder det sig sådan, at projektstrukturen er en mere generel disposition, der ikke udgår fra managementlitteratur og virksomhedsorganisering, men udgør en generel kulturel struktur. Ud fra en sådan hypotese, ville man kunne vise, at overgangen til et projektbaseret samfund også er at finde i danseskolernes krise, i fodboldens overgang fra mandsopdækning over zoneopdækning til totalfodbold, i arkitekturens konstruktion af gangrum, i overgangen fra den enlige til singlen og repræsentationen af dette i tv-serierne, i socialpolitikens overgang fra administration til selvmotivation, i krigsførelsens omstrukturering til netværksbekæmpelse, og meget meget mere. Med andre ord synes projektbegrebet, og dets implikationer for sikkerhed, improvisation, innovation, frihed, netværk at være egnet til at studere nutidens kapitalisme, netop fordi nutidens kapitalisme følger mere generelle omorganiseringer i kulturen. Det, Boltanski & Chiapello kalder overgangen fra

kapitalismens anden ånd til dens tredje ånd, er nok en overgang i ånd, men det er måske ikke kapitalismens ånd. Det er en generel ånd, der strukturerer en lang række manifestationer, som må undersøges og beskrives. Opgaven består da i, som Foucault sagde, at fremvise det, der ikke er synligt, men heller ikke skjult. Hvad Foucault gjorde i *Overvågning og straf* var at vise, hvorledes fængslets diagram spredte sig som reguleringer, formateringer og planlægning til et disciplinsamfund. Det er nu tid til at skrive historien om disse formers sammenbrud, og hvad det var for nogle nye former det frembragte. Med andre ord mangler projektsamfundet sin *Overvågning og straf*. Den afhandling hedder *Projektsamfundet*.

Luc Boltanski er professor i sociologi ved École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) i Paris. Eve Chiapello er professor i ledelse og finansiering ved Grande École de Commerce (HEC), Paris.

Boltanski & Chiapello: *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paris: Gallimard, 1999.

Anders Fogh Jensens afhandling, *Projektsamfundet*, indleveres vinteren 2006. Cf. www.filosoffen.net